

УДК: 378.4 (477.54) (092) «1915/1941»

Тетяна Козій
(Переяслав-Хмельницький)**НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ
МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА КЛОКОВА У ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1915-1941 рр.)**

У роботі розглядається науково-дослідна діяльність М.В. Клокова в період його становлення як науковця у складі працівників Харківського державного університету. Проаналізовано роки навчання вченого та перший період роботи у науковій установі на основі надрукованих матеріалів і архівних джерел. Показано вплив оточуючих на формування свідомості природодослідника.

Досліджено кроки становлення М.В. Клокова як наукової особистості. Продемонстровано перші етапи зародження дружніх відносин М.В. Клокова з М.І. Котовим, тісна співпраця яких продовжувалася впродовж усього творчого шляху вчених. Ними описана велика кількість нових видів рослин із території України. На даному етапі наукової діяльності М.В. Клоков почав складати власний гербарій. На сьогодні гербарні екземпляри зібрані у іменний гербарій М.І. Клокова.

Акцентовано увагу на роботі в галузі систематики, флористики. Виділено перші положення його фітоєйдологічної концепції через призму систематичних досліджень. Висвітлено перші наукові напрацювання вченого з 1915 по 1941рр.

Ключові слова: М.В. Клоков, Харківський державний університет, систематика, перша публікація, Талієв Валерій Іванович.

Відтворюючи історію в сучасних умовах національного відродження, слід глибоко проаналізувати, об'єктивно оцінити внесок кожної особистості в розвиток вітчизняної науки. Серед таких особистостей – ім'я вдатного вченого – Михайла Васильовича Клокова. Шістдесят шість років життя він віддав справі становлення та розвитку ботанічної науки. Кожен рік, що минає, віддаляє від нас ту епоху, коли жив і працював невтомний український вчений, доктор біологічних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР, заслужений діяч науки, поет, лауреат державних премій СРСР та УРСР – М.В. Клоков. Зараз усе більше й більше його прогресивні думки, ідеї та починання привертають до себе увагу науковців, оскільки час – це найкращий критерій в оцінці будь-якої праці. Розпочинав свою наукову діяльність Михайло Васильович в Харкові. Де здобув вищу освіту та отримав свій перший досвід, як науковця, дослідника і вченого.

Метою дослідження є розкриття вагомості наукових досліджень М.В. Клокова у Харківському Державному Університеті.

М.В. Клоков належить до когорти найвидатніших класичних ботаніків, всесвітньо визнаним систематиком вищих рослин, флористом, фітоєйдологом. Він описав понад 500 нових видів квіткових рослин, відкрив два десятки досі невідомих науці рослин, один із видів берези названо ім'ям вченого (Береза Клокова) і був фактичним лідером Київської школи систематиків і флористів вищих рослин. Його учнями є відомі ботаніки Д.М. Доброчаєва, Є.М. Кондратюк, О.М. Дубовик, Б.В. Заверуха, В.Г. Собко та ін. М.В. Клокову було присвоєно звання заслуженого діяча науки УРСР, нагороджено Державними преміями УРСР та СРСР.

Він є автором понад ста сорока наукових праць із теоретичних питань систематики та філогенії вищих рослин. Відомий теоретик у галузі фітоєйдології. Чимало праць вченого присвячені поняттю «вид» і різноманіттю його проявів. Він увів у науковий обіг такі терміни, як «сувиддя» (великий вид) і «філон» (малий вид) (1978 р.). Ці еволюційні поняття

стали продовженням роботи над давніми концептами генетиків: «*ліннеон*» (великий вид), «*жорданон*» (елементарний вид) і «*біотип*» (локальна форма) [5].

Михайло Васильович Клоков народився 12 липня 1896 р. в м. Лебедин, Харківської губернії (тепер Сумської області). Середню освіту здобув в чоловічій Куп'янській гімназії, закінчивши її в 1914 році. Вищу освіту природодослідника здобув у Харківському національному університеті імені Василя Назаровича Каразіна. У 1914 р. він був зарахований на перший курс математичного відділу фізико-математичного факультету. Та вже наступного року перевівся на природничо-історичний відділ того ж факультету, де навчався до 1922 р. У подальшому молодий науковець працював у Харківському державному університеті імені О.М. Горького до 1941 р.

Університет у місті Харкові був самоврядною дослідницькою національною установою, заснованою у листопаді 1804 р. з ініціативи видатного просвітника В.Н. Каразіна. У Харківському університеті навчалися Нобелівські лауреати Ілля Мечников та Саймон Кузнець, здійснював викладацьку діяльність лауреат Нобелівської премії Лев Ландау. За час свого існування цей університет декілька разів змінював офіційну назву. Заклад було засновано із назвою Імператорський Харківський університет, яку він зберігав до 1917 р. За радянських часів університет носив назви: Вільна академія теоретичних знань (1920–1921 рр.), Харківський інститут народної освіти (1921–1932 рр.), Харківський державний університет імені О.М. Горького (1932–1990-ті рр.). Від 1999 р. університет має сучасну назву – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна [9].

Любов до мальовничої природи лісостепу України прищепив М.В. Клокову його батько Василь Юрійович Клоков. Він був знаючим аматором-дослідником природи і все життя вчителював у школі. У студентські роки батьки підтримали сина щодо вибору професії. Вивченням природи Михайло Васильович захоплювався ще з дитячих років. Ставши студентом, він отримав змогу серйозно зайнятись улюбленою справою. Молодий науковець старанно навчався, і згодом став одним із кращих студентів на курсі. У цей період життя він зав'язує товаристські стосунки зі своїм одногрупником Михайлом Івановичем Котовим. Починаючи з цього часу і до останніх днів, два науковці будуть знаходитися поряд, а переїхавши до Києва – працюватимуть в одному кабінеті.

Значний вплив на формування наукового світогляду М.В. Клокова здійснили його вчителі, видатні флористи, систематики та фітогеографи, зокрема: В.М. Черняєв, Г.І. Ширяєв, Н.С. Турчанінов, В.І. Талієв та інші. Саме професор В.І. Талієв був для молодого студента М.В. Клокова вчителем ботаніки. Знайомство з цим науковцем надихнуло М.В. Клокова на думку змінити напрям навчання. Провчившись один рік, він переводиться з математичного відділу на природничо-історичний фізико-математичного факультету.

Талієв Валерій Іванович (1872–1932 рр.) – відомий російський ботанік, працював у Харківському університеті з 1895 по 1913 рр. Учений у своїх дослідженнях надавав виняткового значення антропогенним факторам в історії розміщення рослинного покриву. Вивчав рослини, які ростуть на крейдяних відслоненнях, які на його думку, є молодими і такими, що розвиваються завдяки діяльності людини. Учений залишив вагомий доробок в українській ботанічній науці [11, с. 510]. У 1911 р. Т.В. Талієв став засновником Харківського товариства любителів природи, яке очолював до 1918 р. [6, с. 145]. В.І. Талієв був науковим керівником М.В. Клокова і постійно залучав його до участі у спільних дослідженнях. Під його керівництвом, вже на першому курсі М.В. Клоков став членом Харківського Товариства любителів природи. Вони разом зайнялися ґрунтовним дослідженням Харківської губернії. Впродовж чотирьох років науковці переглядали якісний і кількісний склад флори Харківщини. Результати своїх досліджень науковці опубліковували на сторінках Бюлетеня свого Харківського та Московського товариств. М.В. Клоков був наполегливий у навчанні. Ще у студентські роки він намагався отримати на весняно-літній сезон роботу в ботанічній частині. Там М.В. Клоков отримав змогу закріпити на практиці отримані знання та почерпнути нові. У період з квітня по вересень 1915 р. за запрошенням професора В.І. Талієва

він працює ботаніком ґрунтово-ботанічної експедиції з дослідження Харківської губернії при Харківській Губернській Земельній Управі. Ця робота стала першим записом у його трудовій книжці. Вона стала початком науково-дослідної діяльності М.В. Клокова.

Того ж року, після завершення експедиції, 19-річний юнак пише свою першу наукову роботу «Замечательный уголок северной растительности на юге Харьковской губернии». Вона була надрукована на сторінках Бюлетня Харківського Товариства любителів природи у 1916 р. Ця стаття стала початком наукової роботи майбутнього вченого. На замовлення Товариства дослідників природи при Харківському університеті М.В. Клоков збирав зразки рослин і складав навчальний гербарій бур'янів. Він зібрав матеріал для загального гербарію університету, де тоді зберігався всесвітньовідомий гербарій М.С. Турчанінова та гербарії інших дослідників Харківщини. Згодом М.В. Клоков описує перші нові види: *Gypsophylla stepposa* Klok. і *Capsella orientales* Klok, які були опубліковані значно пізніше [10].

У 1917 р., працюючи тимчасово на посаді ботаніка, в заповіднику «Асканія Нова», М.В. Клоков зустрічається з Й.К. Пачоським. У житті юнака та в його формуванні як науковця, ця зустріч залишила глибокий слід. Вона зробила поштовх до намірів займатися критичним переглядом української степової флори. У цей період учений робить значні дослідження рослинності заповідника і публікує декілька статей.

Йосип Конрадович Пачоський – український і польський ботанік, дослідник херсонської флори і рослинності Херсонської губернії, рослинного світу заповідника «Асканія-Нова», флори Біловезької пуші, автор теорії пантропізму і основ фітосоціології, професор Херсонського політехнічного інституту, засновник і директор природничо-історичного музею в Херсоні [4]. Пізніше він завідував ботанічним відділом заповідника «Асканія-Нова», був керівником заповідника «Біловезька пуща», професором і завідувачем кафедри Познанського університету, а з 1932 р. членом-кореспондентом Польської АН, з 1899 р. Й.К. Пачоський був співробітником Фізіографічної комісії ПАН [7, с.487-488].

Із січня по травень 1919 р. М.В. Клоков працював співробітником Народного комісаріату Освіти у відділі мистецтв. У цей же період наступного року ботанік був співробітником Куп'янського окружного відділу народної освіти та завідував музейно-виставковим сектором. Тут Михайло Васильович розпочав свою педагогічну діяльність. Він викладав природознавство в трудовій школі другого ступеня [10].

Навчаючись 4-му курсі Харківського інституту народної освіти М.В. Клоков заповняв анкету на майбутній напрямок своєї діяльності. Він у ній записує, що має бажання перевестись на наукове відділення інституту. Разом із ним висловили таке ж бажання його одногрупники – К.П. Кулжинська, А.И. Прошкина, Є.В. Резцова та ін. [10, арк. 173]. Деякі студенти мали бажання вступити до Педагогічного інституту. М.В. Клоков такого бажання не виявляв, він вже остаточно вирішив для себе, що хоче займатись саме науковою діяльністю і концентрував на цьому всі свої сили [10, арк. 172].

У 1921 р. природодослідник опублікував першу свою знахідку в статті «Заметки о *Gypsophylla steposa* sp.n» в Журналі Російського ботанічного Товариства, яка була знайдена ним значно раніше. Цей новий описаний вид, став першим колоском, на широкій ниві наукової діяльності вченого.

Після завершення навчання М.В. Клоков був запрошений до аспірантури науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському інституті народної освіти. Аспірантуру вчений закінчив за 4 роки. У цей період він опублікував низку робіт: «*Gypsophylla steposa* m. n. sp» (1923 р., 1924 р.), «Про північну рослинність на південному сході Харківщини» (1924 р.), «Рослинність Донбасу. Ботанічно-географічні дослідження на південному сході України за останні роки» (1924 р.), «Діагнози *Dianthus carbonatus* Klovov sp. nov. та *Achillea glaberima* Klovov sp. nov» (1925 р.) тощо. В аспірантські роки М.В. Клоков починає співпрацювати з Е.М. Лавренком, Н.О. Десятковою-Шостенко, М.І. Котовим. Він публікує спільні роботи «Материалы к флоре окресностей г. Чугуева» (1925 р.) «*Descriptio specierum novarum ex Ukraina (Gagea ukrainica Klovov sp. nova. Achillea glaberima Klovov sp. nova)*» (1926 р.).

На основі опублікованих праць у 1926 р., по закінченню аспірантури, М.В. Клоков був залишений при кафедрі науковим співробітником за рекомендацією А.В. Фоміна. У 1926 р М.В. Клоков описує представників родини хрестоцвітих, насамперед *Brassicaceae – Capsella orientalis Klok* [12, с. 60-68]. Учений уточнює всі особливості морфологічної будови, а також місця поширення цієї рослини.

Із 1926 по 1930 рр. молодий вчений працював науковим співробітником на кафедрі ботаніки при Харківському Інституті Народної Освіти, а з 1930 по 1941 рр. завідував кафедрою квіткових рослин Науково-дослідного інституту ботаніки при Харківському Державному Університеті. У 30-х рр. М.В. Клоков започаткував свою наукову школу. В період 1930-1941 рр. він керує підготовкою аспірантів: І.М. Литвиненко, І.В. Артемчук, Ю.М. Прокудін, Д.І. Сакало, М.І. Олексієнко, які згодом стали провідними вченими і викладачами вузів [1, с. 105-107].

Учні Клоківської школи зробили вагомий вклад у географію та систематику рослин, різних регіонів України: О.Н. Дубовик – Донецького Лісостепу і Кримсько-Новоросійської провінції, Л.І. Крицька – Правобережного Степу, А.Н. Краснова – степової і лісостепової зон, В.В. Новосад – рівнинного і східного Криму [2, с. 512].

У 1935 р. М.В. Клоков затверджений у званні професора, а в 1936 р. на основі раніше опублікованих робіт одержав ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації [10]. М.В. Клоков посилено вивчає флору Української РСР, та Європейської частини СРСР, здійснює ряд експедицій, займається детальним вивченням роду чебрець на території всього Радянського Союзу. Він був одним із перших науковців, який абстрагувався від впливу авторитету «Флори» І.Ф. Шмальгаузена і поставив проблему критичного перегляду української флори [3, с. 49-61].

Паралельно з роботою у Науково-дослідному інституті М.В. Клоков працював професором на кафедрі систематики вищих рослин при Харківському Державному Університеті, в період із 1939 по 1941 рр. [8, с. 201-203].

У ці ж роки М.В. Клоков займається літературою, випускає кілька збірників віршів, під псевдонімом Доленго і друкує ряд критичних статей. У 1926-1930 рр. навчався в аспірантурі в галузі літературознавства при Інституті ім. Тараса Шевченка. Він захищає «промоцію» (дисертації тоді ще не були наведені) на тему творчості поета Максима Рильського, яка була надрукована в журналі «Критика» під назвою «З під влади традицій» [1]. Із 1937 р. М.В. Клоков – член Союзу Письменників СРСР, а до цього перебував у складі пролетарських письменників – ВУСПП.

У 1941 р. М.В. Клоков закінчив велику працю – «Флора пісків Європейської частини Радянського Союзу», яку збирався захищати, як докторську дисертацію. На привеликий жаль рукопис цієї роботи був знищений чи пропав у роки Великої Вітчизняної війни.

У 1941–1944 рр. Михайло Васильович разом з іншими працівниками Харківського університету був евакуйований в Кзил-Орду Казахської РСР. У ті роки М.В. Клоков проводив активну педагогічну роботу. Він очолював кафедру ботаніки Об'єднаного Українського (Київського і Харківського) університету і одночасно займався вивченням місцевої флори, насамперед лікарських рослин. У Кзил-Орді М.В. Клоков написав книгу «Цілюще зілля», яка була видана в 1945 р. в Києві.

На основі аналізу Харківського періоду діяльності М.В. Клокова ми дійшли таких висновків: у цей період М.В. Клоков здобуває освіту в ботанічній галузі; починає займатися науковою діяльністю; друкує першу свою роботу; знайомиться з відомими біологами, які підтримують його, як наковця; завідує відділом систематики квіткових рослин при науково-дослідному Інституті ботаніки ХДУ і одночасно стає професором кафедри систематики рослин ХДУ; здійснює ряд експедицій; займається літературною діяльністю; випускає кілька збірок віршів, під псевдонімом Доленго і друкує ряд критичних статей; навчається в аспірантурі за напрямом літературознавства при Інституті ім. Тараса Шевченка; захищає «промоцію»; займається педагогічною діяльністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доброчаєва Д.М. Наукова спадщина М.В. Клокова та її значення для розвитку ботанічної науки (до 90-річчя з дня народження) / Д.М. Доброчаєва, О.М. Дубовик, Б.В. Заверуха // Український ботанічний журнал. – К.: Наукова думка, 1986 – Т. 43. – №5. – С. 105–107.
2. Єна Ан.В. Краткий очерк истории географии растений в Украине / Ан.В. Єна // УБЖ. – 2007. – Т. 64. – №4. – С. 508–519.
3. Зеров Д.К. Развитие ботаники на Украине за тридцать лет Радянської влади / Д.К. Зеров // Вісник Академії наук УРСР. – К.: Видавництво АН України, 1948. – № 2 (138). – С. 49–61.
4. Йосип Пачоський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Йосип_Пачоський.
5. Клоков Михайло Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Клоков_Михайло_Васильович.
6. Новиков Б.Г. Развитие биологии на Украине / Б.Г. Новиков. – К.: Наукова думка, 1984. – 416 с.
7. Серков Ф.Н. Йосиф Кондратович Пачоський / Ф.Н. Серков // Биологи. – К.: Наукова думка, 1984. – С.487–488.
8. Сукачов В.Н. Клоков Михаил Васильевич // Русские ботаники. (Ботаники России – СССР) Биографо-библиографический словарь. – М.: Общество Испытателей Природы, 1952. – Т. 4. – С. 201–203.
9. Харківський університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Харківський_університет.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1 Верховна Рада України. – Оп. 24. – Спр. 8. Документи до указів Президії Верховної Ради УРСР про присвоєння почесного звання «Заслуженого діяча науки УРСР». (На літери Кло-Пар), Арк. 172, 173.
11. Шмидт О.Ю. Талиев В.И. / О.Ю. Шмидт // Большая советская энциклопедия. – М.: РСФСР, 1946. – Т. 53. – С. 510.
12. Эбель А.Л. Новые сведения о распространении крестоцветных (BRASSICACEAE) в Южной Сибири и в Восточном Казахстане / А.Л. Эбель // Turczaninowia. – Томск: Томский государственный университет, 2002. – Т. 5(2) – С. 60–68.

REFERENCES

1. Dobrochayeva D.M. Naukova spadshchyna M.V. Klokova ta yiyi znachennya dlya rozvytku botanichnoyi nauky (do 90-richchya z dnya narodzhennya) / D.M. Dobrochayeva, O.M. Dubovyk, B.V. Zaverukha // Ukrayinskii botanichniy zhurnal. – K.: Naukova dumka, 1986 – T. 43. – №5. – S. 105–107.
2. Yena An.V. Kratkyi ocherk istorii heohrafii rostenii v Ukraini / An.V.. Yena // UBZH. – 2007. – T. 64. – №4. – S. 508–519.
3. Zerov D.K. Rozvytok botaniky na Ukraini za trydtsyat rokiv Radyanskoï vlady / D.K.Zerov // Visnyk Akademii nauk URSR. – K.: Vydavnytsvo AN Ukrainy, 1948. – № 2 (138). – S. 49–61.
4. Yosyp Pachoskii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://uk.wikipedia.org/wiki/Йосип_Пачоський.
5. Klokov Mykhailo Vasylyovych [Elektronnyi resur]. – Rezhym dostupu: http://uk.wikipedia.org/wiki/Клоков_Михайло_Васильович.
6. Novykov B.H. Razvitie biolohii na Ukraini / B.H. Novykov. – K.: Naukova dumka, 1984. – 416 s.
7. Serkov F.N. Yosyf Kondratovych Pachoskyi / F.N. Serkov // Biolohy. – K.: Naukova dumka, 1984. – S.487–488.

8. Sukachov V.N. Klokov Mykhailo Vasylyovych // Ruske botanyky. (Botanyky Rosii – SSSR) Buohrafo-bibliograficheskii slovar. – M.: Obshchestvo Ispytatelii Pryrody, 1952. – T. 4. – S. 201–203.
9. Kharkivskiy universytet [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://uk.wikipedia.org/wiki/Харківський_університет.
10. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy. – F. 1 Verhovna Rada Ukrainy. – Op. 24. – Spr. 8. Dokumenty do ukaziv Prezydii Vehoivnoi Rady URSR pro pysvoiennia pochesnogo zvania «Zasluzhenoho diiacha nauky URSR». (Na litery Klopar), Ark. 172, 173.
11. Shmidt O.Yu. Taliyev V.I. / O.Yu. Shmidt // Bolshaya sovetskaya entsiklopediya. – M.: RSFSR, 1946. – T. 53. – S. 510.
12. Ebel A.L. Novye svedeniya o rasprostanienii krestotsvetnykh (BRASSICACEAE) v Yuzhoi Sybiri i v Vostochnom Kazakhstane / A.L. Ebel // Turczaninowia. – Tomsk: Tomskiy hosudarstveniy universytet, 2002. – T. 5(2) – S. 60–68.

Козий Т. Научно-исследовательская деятельность Михаила Васильевича Клокова в Харьковском государственном университете (1915-1941 гг.).

В работе рассматривается научно-исследовательская деятельность М.В. Клокова в период его становления как ученого в составе работников Харьковского государственного университета. Проанализированы года обучения ученого и первый период работы в научном учреждении на основе опубликованных материалов и архивных источников. Показано влияние окружающих на формирование сознания естествоиспытателя. Исследованы шаги становления Михаила Васильевича как научной личности.

Продемонстрировано первые этапы зарождения дружеских отношений М.В. Клокова с М.И. Котовым, тесное сотрудничество которых продолжалась на протяжении всего творческого пути ученых. Ими описано большое количество новых видов растений с территории Украины. На данном этапе научной деятельности М.В. Клоков начал составлять собственный гербарий. Сегодня гербарные экземпляры собраны в именной гербарий М.В. Клокова.

Акцентировано внимание на работе в области систематики, флористики. Выделены первые положения его фитоейдологической концепции, через призму систематических исследований. Освещены первые научные наработки ученого с 1915 – по 1941 гг.

Ключевые слова: М.В. Клоков, Харьковский государственный университет, систематика, первая публикация, Талиев Валерий Иванович.

Kozij T. Research activity Mikhail Klokov In Kharkov State University (1915-1941).

In this paper the research activities of M.V. Klokov during its formation as a staff scientist in the Kharkov State University. We was analysing first works sn scientific establishment on base of a publicatson and archives sources.

Investigated the formation of Mikhail Vasilyevich steps as a scientific person. We demonstrate the first stages of nucleation friendships M.V. Klokov M.I. Kotova, close cooperation which continued during the process of creative ways scientists. They described many new species of plants of Ukraine. At this stage of research activities M.V. Klokov began composing his own herbarium. Today herbarium specimens collected in nominal herbarium M.V. Klokov.

In this work showed influence of enviranment naturalist people on formulation his consciousness. Attention accent on the work in sistemic and floristic branch. Was distinguishing first positions of his fitoeidologie conception in connection with sistematic research. We was describe the first scientific articles of M.V. Klokov 1915-1914 years.

Key words: M.V.Klokov, Harkov State University, sistematic, first position, fitoeidologie.

Одержано 6.03.2014.